

Albani kirke i det tidlige Odense

Et arkæologisk studie af den gensidige påvirkning mellem urbanisering og den tidlige kristendom i de formative år fra c. 900 til 1200 e.Kr. med Odense som eksempel.

Introduktion og formål

På overgangen fra vikingetid til middelalder begyndte to af de mest skelsættende processer i Danmarkshistorien, nemlig Kristningen og Urbaniseringen. I en dansk kontekst forløber den tidlige urbanisering og kristningen parallelt, men er ikke uløseligt forbundne. Alligevel har religionsudøvelsen – både den private og den offentlige – præget byen og omvendt (Kristensen & Poulsen, 2016, s. 52ff; Runge & Henriksen, 2018, s. 64ff). Helt konkret har det manifesteret sig i kirker, kirkegårde, klostre og andre kirkelige institutioner, der fysisk fyldte og optog plads i byen. Samtidig med at religiøse praksisser og tankegods fik indflydelse på det urbane rum smittede hverdagens praksisser af på det religiøse liv. Særligt de formative år for både kirke og by forekommer afgørende. Alligevel har denne proces fået meget mindre opmærksomhed i udforskningen af middelalderbyen, end den fortjener. Nærværende projekt har til formål at ændre dette forhold med Odense som casestudie og arkæologien som udgangspunkt.

Gennem sin helt unikke historie og et enestående kildemateriale kan det tidligt middelalderlige Odense kaste nyt lys over den gensidige påvirkning mellem kirke og by i de formative år. Byen var et kongeligt og kirkeligt kraftcenter allerede i 900-tallet, illustreret ved placeringen af ringborgen Nonnebakken ved byen og omtalen af byen som bispesæde i 988 (Runge, 2018). Byens ældste kirke, Albani Kirke, blev i år 1086 scene for mordet på den sidste vikingekonge Knud d. IV. En begivenhed der på mange måder illustrerer den tætte relation mellem de to magtfaktorer, da Knud få år senere blev Danmarks første kongehelgen. Den nye Domkirke, Sct. Knuds Kirke, blev tilmed omdrejningspunktet for kulten omkring Knud den Hellige (Runge et al., 2019). I forbindelse med helgenkulten opstod "Odense Litteraturen" med bl.a. Ælnoths krønike, der kan betegnes som den første, nedskrevne Danmarkshistorie (Hope, 2019). Dette har skabt en helt særlig kildesamling for Odenses tidligste historie. Samtidig er der over de seneste 150 år akkumuleret et omfangsrigt og enestående arkæologisk materiale, der sammen med de skriftlige kilder kan være med til at afklare sammenhængen mellem den tidlige by og kirkeinstitution.

Konkret vil afsættet for nærværende projekt være en ny analyse og præsentation af samtlige primære kilder til Albani Kirkes tidlige historie samt relevante dele af det nye arkæologiske materiale fra de omfattende arkæologiske undersøgelser i Odense midtby, der fandt sted fra 2013 til 2018.

Med en teoretisk tilgang der fokuserer på de praksisser og konkrete handlingsmønstre, der kan identificeres i kildematerialet, vil projektet besvare to centrale spørgsmål: Hvad betød det for bebyggelsens udvikling og indbyggernes ageren, at en kristen kirke og et bispesæde blev anlagt her omkring år 1000? Og hvad betød det for kirken og det religiøse liv, at byen voksede og ændrede sig og en ny domkirke kom til omkring år 1100?

Projektet er en del af museets langsigtede forskningsstrategi under programmet *Urbane Transformationer*. Projektets resultater vil munde ud i engelsksproget artikel publiceret i et internationalt anerkendt, fagfællebedømt tidsskrift samt i en dansksproget rapport, der tilgængeliggøres for både fagfæller og lægfolk på Forskningscentret CENTRUMs hjemmeside som open acces e-publikation (Se eksempler på *CENTRUM Rapporter*, 2020).

Teoretisk grundlag og centrale begreber

Det skriftlige kildemateriale er velpubliceret og grundigt bearbejdet og vil derfor blive inddraget i denne form, med fokus på hvordan det kan medvirke til at undersøge projektets centrale spørgsmål (Se f.eks. Hope, 2019). Den ældste bebyggelse i Odense og Albani Kirkes fysiske udtryk kendes dog primært fra arkæologiske udgravninger og derfor kommer det arkæologiske kildemateriale til at stå centralt i projektet. Det er ikke kun de arkæologiske levn i form af bygninger og andre fysiske strukturer, men også genstande og særligt den kontekst eller sammenhæng de optræder i, der er centrale, da dette er udtryk for menneskers handlinger (Barrett, 1987; Hodder, 2005). I forhold til de nyeste arkæologiske undersøgelser har vi et godt overblik over materialet, da dette er udgravet efter nutidens høje standarder og kvalitetskrav. Data er velorganiseret i Museernes Udgravningsdatabase samt kortlagt i GIS-baserede programmer og materialet har gennemgået en primær bearbejdning i de tilknyttede udgravningsrapporter (Bjerregaard, 2020; Haase, 2017). Dermed er der skabt et afsluttet, systematiseret og let tilgængeligt datasæt, der kan danne baggrund for nærværende projekt. Dette er ikke tilfældet for det ældre materiale. En nybearbejdning af de arkæologiske kilder til Albani Kirke og Kirkegård vil derfor være et første skridt i projektet. Det drejer sig om at gennemgå ældre rapporter, genstandsregistreringer og kortmateriale i Odense Bys Museers arkiv og Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv

for at skabe et overblik og tilgængeliggøre materialet for videre forskning. Gennem det opkvalificerede datagrundlag kan de ældre undersøgelser direkte sammenholdes med det nyligt indsamlede materiale, og derved skabe grundlag for nye erkendelser.

På baggrund af det samlede overblik over kildematerialet, vil der kunne foretages et diakront studie af det arkæologiske materiale knyttet til Albani kirke og kirkegård samt byens tidlige fase. Med afsæt i *Social Practice Theory* (SPT) kan det undersøges, hvordan indbyggernes sociale praktikker forandres i mødet med kirken og heraf, hvordan samfundet forandres (Giddens, 1984; Shove et al., 2012). Det er også målet at undersøge de mulige synkrone forskelle i praktikker, der knytter sig til miljøet omkring kirken og de der knytter sig til den øvrige by. SPT har tidligere været anvendt af ansøger i et ph.d.-projekt, der gennem et case-study om middelalderens Odense, undersøgte livet i byen, som den kom til udtryk i sociale praktikker (Haase, 2019a). Desuden danner SPT grundlag for en række aktuelle arbejder om hverdagslivets integration i det religiøse liv, fremvæksten af en specifik urban religion og om menneskers transformation af det urbane rum og samfund (Christophersen, 2015, 2019; McGuire, 2008; Raja, 2019; Rüpke, 2012; Urciuoli & Rüpke, 2018). Disse arbejder vil alle tjene som inspiration i forhold til at besvare forskningsprojektets centrale spørgsmål om den gensidige påvirkning mellem kirke og by – mellem religiøs praksis, det urbane rum og mennesker.

Baggrund og forskningsmæssig status

Udforskningen af de danske middelalderkirker har en lang tradition, der rækker fra kunsthistorie, historie over arkitekturhistorie til arkæologi. Kirkearkæologi og kirkeforskning er traditionelt et meget specialiseret fag og optræder derfor ofte som selvstændige temaer, måske bedst eksemplificeret gennem udgivelsen af oversigtsværket *Danmarks Kirker*, der blev påbegyndt i 1933 (DK, 1933ff.). I Danmark blev byarkæologien introduceret som selvstændig disciplin i midten af 1950'erne¹ og bykirkerne spiller en central rolle i forskningen omkring middelalderbyerne (f.eks. Andrén, 1985; Kristensen & Poulsen, 2016). Enten som en del af byens topografi, sammen med byernes øvrige kirkestruktur eller med henblik på at drage nogle overordnede konklusioner om by- og kirkehistorien (Nyborg, 2004, s. 114 med referencer; Wienberg, 1993).

Arkæologiske studier præsenterer muligheden for at dykke mere detaljeret ned i området og fokuserer på den enkelte kirke og dens specifikke samfundsmæssige og sociale sammenhæng. Dette kræver dog inddragelse af konkrete cases som f.eks. Albani Kirke og Odense. På samme måde er forholdet mellem et andet væsentligt element i den tidlige kirkestruktur i Odense, nemlig 11- og 1200-tallets byklostre, omdrejningspunktet for et igangværende forskningsprojekt på Odense Bys Museer. Resultaterne fra dette projekt skaber et parallelt materiale vedrørende byklostrenes forhold til byen, der kan inddrages i nærværende projekt (Christensen, in prep).

Baggrunden for den manglende forskning om det gensidige forhold mellem kirke og by kan skyldes de bevaringsmæssige udfordringer. Byernes ældste kirker var som hovedregel bygget af træ og sporene ofte kun bevaret i form af enkelte omtaler i skriftlige kilder eller i sjældne og heldige tilfælde som sporadiske arkæologiske spor (Bertelsen, 2016). En anden årsag til fraværet af forskningen i de ældste bykirker er formentlig emnets tværfaglige kompleksitet. Den tidlige kirkestruktur i Danmark var præget af stor diversitet indtil Svend Estridsens kirkeorganisation omkring år 1060. Mange kirker blev anlagt som private kirker, egenkirker eller såkaldte gårdkirker og for byernes kirker er billedet endnu mere sammensat. Her blander de private kirker sig med missionskirker og bispekirker. Dette forhold er også blevet bemærket af Jakob Kieffer-Olsen, der udelader perioden i sin doktordisputats fra 2018 af samme grund (Kieffer-Olsen, 2018, s. 12). Nærværende projekt søger da heller ikke at kortlægge emnet fuldstændigt, men fokuserer i stedet på et tilbundsående casestudie, nemlig Odense og Albani Kirke med et perspektiverende udblik til komparativt materiale i det øvrige Danmark samt Skandinavien.

Albani Kirke har været genstand for mange undersøgelser gennem tiden. Fra de første udgravninger i 1886 af inspektør ved Nationalmuseet Henry Petersen, der udelukkende fokuserede på lokalisering af kirken og kirken som monument, til udgravningerne af kirke og kirkegård i 1982-83 ved museumsinspektør Eskil Arentoft, der kunne trække på årtiers byarkæologiske erfaring og naturvidenskabelige fremskridt (Arentoft et al., 1985; Petersen, 1886). Sideløbende er der foregået mange mindre undersøgelser af varierende omfang foranlediget af anlægsarbejder, da den fredede kirketomt, ligger midt i den pulserende by. En af de mest skelsættende fandt sted i 2015, hvor en bispebegravelse blev udgravet og kunne cementere kirkens status som domkirke i 1000-tallet (Hansen & Christensen, 2017). En nyere gennemgang af det publicerede materiale vedrørende Albani kirke har påvist en række videnslakuner, der understreger behovet for et

---

¹ Grønnegade i Ribe udført i 1955 af Mogens Bencard for Nationalmuseet regnes for den første danske egentlige byudgravning (Stiesdal, 1968).

opdateret overblik over den eksisterende viden om Albani Kirke og Kirkegård baseret på det *primære* kildemateriale (Bjerregaard, 2019). Det vil derfor være et væsentlig delmål for nærværende forskningsprojekt – at skabe et samlet overblik baseret på det primære arkæologiske kildemateriale.

Gennem et målrettet forskningsmæssigt fokus over de senere år er der med samme systematik skabt ny viden om en anden af Odenses markante, tidlige institutioner, nemlig Nonnebakken. Nærværende projekt søsætter en tilsvarende vidensopbygningen på det kirkelige Odense. En sådan vidensopbygning vil også kunne danne basis for nye, målrettede undersøgelser, naturvidenskabelige analyser eller udpegning af arealer til non-destruktive analyser. Sidstnævnte vil kunne udføres i samarbejde med *Ludwig Boltzmann Institutet* i Wien, med hvem Odense Bys Museer har et løbende samarbejde om Nonnebakken og i projektet "Metalrige markeder".

Blandt de spørgsmål, der særligt savner afklaring, står kirkens præcise alder, kirkegårdens alder og ældste udstrækning samt kirkens relation til den ældste bebyggelse alle helt centralt. Projektets hovedansøger har i sin afhandling foreslået, at Albani Kirke kan være anlagt som en privatkirke på grund af dens lidt tilbagetrukne placering i forhold til byens øst-vestgående hovedstrøg (Haase, 2019b). En anden teori er at byens hovedstrøg løb tættere på kirken i 900 og 1000-tallet (Runge & Henriksen, 2018, s. 47). Disse teorier vil kunne undersøges dels ved de case-baserede analyser af kirken og dens omgivelser samt gennem komparative litteraturstudier af andre tidlige middelalderlige byer og deres ældste kirker.

Projektets aktualitet understreges af, at der netop i disse år er sket afgørende opdagelser af nye kirker og kirkegårde i byer fra overgangen mellem vikingetid og tidlig middelalder. Herunder en ukendt kirke og kirkegård i København, en kirkegård i Ribe samt den ældste Sct. Clemens kirke i Trondhjem, Norge (Dahlström et al., 2018; Feveile & Søvsø, 2010; *Klemenskirken*, 2020).

Et projekt med udgangspunkt i Odense og en kontekstuel, praksisorienteret analyse af forholdet mellem kirke og by i urbaniseringens og kristningens formative fase, vil kunne bidrage med væsentlige nye perspektiver, der kan inspirere og danne et helt nyt komparativt grundlag for den videre udforskning af de tidlige kirker i København, Trondhjem og andre middelalderbyer.

Projektdelegerne

Projektet ledes og udføres primært af arkæolog, Ph.d. Kirstine Haase (KH), der også er hovedansøger. Museumsinspektør, cand.mag. Mikael Manøe Bjerregaard (MMB), Odense Bys Museer, er videnskabelig medarbejder. De ansøgte midler skal dække 10 måneders frikøb til KH og 2 måneders frikøb til MMB. Derudover vil der være løbende faglig sparring med museets øvrige faginspektører og specialister. Odense Bys Museer sørger for alle de praktiske nødvendigheder, heriblandt arbejdsplads, soft- og hardware der allerede haves i tilstrækkelig grad.

KH er middelalderarkæolog og erhvervede sin Ph.d.-grad i august 2019. Afhandlingen bærer titlen: *An Urban Way of Life. Social Practices, networks and identities in Odense, 1000-1500 AD* og er hovedsageligt baseret på udgravningerne i forbindelse med byomdannelsesprojektet i Odense, der fandt sted fra 2013 til 2015, i Odenses middelalderlige centrum. KH var udgravningsleder under dette projekt og har dermed en stor og detaljeret indsigt i materialet. KH har desuden beskæftiget sig med det kirkelige aspekt af byen gennem sit kandidatspeciale om Sct. Knuds Kloster i Odense (Haase, 2008). KH har udgivet flere artikler om Odense i middelalderen og hendes forskning har kredset om de sociale aspekter af bylivet samt integrationen af naturvidenskabelige analysemetoder i arkæologien (se vedlagte CV).

MMB er middelalderarkæolog og var udgravningsleder på udgravningerne i forbindelse med byomdannelsesprojektet i Odense, der fandt sted fra 2016 til 2018. Disse udgravninger berørte Albani Kirkegårde og dele af den omkringliggende bebyggelse. Dermed har MMB et indgående kendskab til dette materiale og er derfor en nøgleperson i analyserne af materialet fra udgravningerne. MMB har blandt andet udgivet en række artikler om Albani Kirke og Kirkegård samt været redaktør på antologier udgivet i regi af Forskningscentret CENTRUM ved Odense Bys Museer (se vedlagte CV).

Litteratur

- Andrén, A. (1985). *Den urbana scenen: Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Liber [u.a.].
- Arentoft, E., Brandt, V., & Grandt-Nielsen, F. (1985). *Albani kirke og torv*. Odense Bys Museer.
- Barrett, J. C. (1987). Contextual archaeology. *Antiquity*, 61(233), 468–473.
- Bertelsen, T. (2016). Kirker af træ, kirker af sten—Arkitektur og dateringsproblemer på Svend Estridsens tid. I L. C. A. Sonne & S. Croix (Red.), *Svend Estridsen* (s. 109–132). Syddansk Universitetsforlag.
- Bjerregaard, M. M. (2019). The Archaeological Sources on the Killing and Enshrining of King Cnut IV. *Life and Cult of Cnut the Holy The First Royal Saint of Denmark*, 4, 26–42.
- Bjerregaard, M. M. (2020). *OBM 9776 I. Vilhelm Werners Plads, Kampagne 13-01-2016*. Odense Bys Museer.
- CENTRUM Rapporter*. (2020). <https://museum.odense.dk/centrum/publikationer/rapporter>
- Christensen, J. T. (in prep). Urbane klostre i tidlig middelalder – aktør eller sleeping partner. En diskussion af herreklostret i byen på baggrund af klostrene i Odense, Randers og Aalborg. I *From Central Space to Urban Place*.
- Christophersen, A. (2015). Performing towns. Steps towards an understanding of medieval urban communities as social practice. *Archaeological Dialogues*, 22(02), 109–132.
- Christophersen, A. (2019). In the Street. On the Transformation of Spatial Practice in Medieval Trondheim. *Lund Archaeological Review*, 23–2017, 61–76.
- Dahlström, H., Poulsen, B., & Olsen, J. (2018). The chronology of two medieval cemeteries in central Copenhagen Bayesian modelling and archaeological relative age information. I R. Raja & S. M. Sindbaek (Red.), *Urban Network Evolutions: Towards a high-definition archaeology* (s. 223–228). ISD LLC.
- DK. (1933ff.). *Danmarks Kirker (cit. DK)*. Nationalmuseet.
- Feville, C., & Søvsø, M. (2010). Ribe Genopstår. I S. Bitsch Christensen (Red.), *Ribe bys historie. 710-1520 1 1* (s. 38–45). Esbjerg Byhistoriske Arkiv.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press.
- Hansen, J., & Christensen, J. T. (2017). Graven og manden i domkirken Skt. Albani Odense—En kilde til overlevering af 1000-tallets bispehistorie. *At Være i Centrum. Magt Og Minde – Højstatusbegrovelser i Udvalgte Centre 950-1450.*, 1, 5–22.
- Hodder, I. (2005). Post-processual and interpretive archaeology. I C. Renfrew & P. Bahn (Red.), *Archaeology: The key concepts* (s. 207–212). Routledge.
- Hope, S. (2019). The Odense literature and the early liturgy of St Cnut Rex. I M. Runge, M. M. Bjerregaard, S. Hope, & A. K. Hedeager (Red.), *Life and cult of Cnut the Holy The first royal saint of Denmark* (Bd. 4, s. 100–117). Odense City Museums/University Press of Southern Denmark.

- Haase, K. (2008). *Skt. Knuds Kloster i Odense/The monastery of St. Canute in Odense*. Aarhus Universitet.
- Haase, K. (2017). *OBM 9776 I. Vilhelm Werners Plads, Kampagne 16-05-2013*. Odense Bys Museer.
- Haase, K. (2019a). *An Urban Way of Life. Social Practices, networks and identities in Odense, 1000-1500 AD*. [Unpubl. Ph.D. Afhandling]. Aarhus Universitet.
- Haase, K. (2019b). Building urbanity: Spatial organisation as social practice in medieval Odense. *Acta Archaeologica*, 90(2), 43–76. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0390.2019.12212.x>
- Kieffer-Olsen, J. (2018). *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*. Nationalmuseet : Syddansk Universitetsforlag.
- Klemenskirken*. (2020). Norsk institutt for kulturminneforskning. <https://www.niku.no/prosjekter/klemenskirken/>
- Kristensen, H. K., & Poulsen, B. (2016). *Danmarks byer i middelalderen*. Aarhus Universitetsforlag.
- McGuire, M. B. (2008). Lived Religion: Faith and Practice in Everyday Life. I *Lived Religion*. Oxford University Press.
- Nyborg, E. (2004). Kirke og sogn i højmiddelalderens by. I S. Bitsch Christensen (Red.), *Middelalderbyen* (s. 113–190). Aarhus Universitetsforlag.
- Petersen, H. (1886). St. Albans Relikvier i Odense. I *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie: Bd. 3. bind* (s. 369–402). København : Nordiske Oldskriftselskab.
- Raja, R. (2019). *Outline*. Urban religion and urban landscapes, UrbNet, Aarhus Universitet. <http://www.e-pages.dk/aarhusuniversitet/2042/html5/>
- Runge, M. (2018). New archaeological investigations at Nonnebakken, a Viking Age fortress in Odense. I J. Hansen & M. Bruus (Red.), *The fortified Viking Age: 36th interdisciplinary Viking symposium* (s. 44–59). Research Center Centrum : Odense City Museums : University Press of Southern Denmark.
- Runge, M., Bjerregaard, M. M., Hope, S., & Hedeager, A. K. (Red.). (2019). *Life and cult of Cnut the Holy The first royal saint of Denmark* (Bd. 4).
- Runge, M., & Henriksen, M. B. (2018). The origins of Odense – new aspects of early urbanisation in southern Scandinavia. *Danish Journal of Archaeology*, 7(1), 2–68. <https://doi.org/10.1080/21662282.2018.1475891>
- Rüpke, J. (2012). *Lived Ancient Religion: Questioning “Cults” and “Polis Religion” Presentation of a new research program*. 13.
- Shove, E., Pantzar, M., & Watson, M. (2012). *The Dynamics of Social Practice: Everyday Life and how it Changes*. SAGE.
- Stiesdal, H. (1968). An excavation in the town of Ribe, Denmark. A preliminary report. *Rotterdam Papers*, 1968, 155–168.
- Urciuoli, E. R., & Rüpke, J. (2018). Urban Religion in Mediterranean Antiquity: Relocating Religious Change. *Mythos. Rivista Di Storia Delle Religioni*, 12, 117–135. <https://doi.org/10.4000/mythos.341>
- Wienberg, J. (1993). *Den gotiske labyrint: Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Almqvist & Wiksell International.

